

AZ ISKOLÁZOTTSÁG ÉS AZ ISKOLÁZÁS

BEVEZETÉS A KÉT MEGKÖZELÍTÉS KÜLÖNBÖZŐSÉGÉHEZ

AKÉT TÉMA KÜLÖNBÖZŐSÉGÉRŐL GONDOLKODVA, technokratikusan fogalmazva az első pillanatban az jut az eszünkbe, hogy míg az iskolatörténet, iskolaszociológia stb. azt írja le, hogy egy adott időpontban az iskola-rendszerben, az azt formáló oktatáspolitikában milyen *folyamatok* játszódnak le, addig az *iskolázottság* történeti illetve szociológiai kategóriarendszere az ezen folyamatok eredményeképpen létrejött, mintegy akkumulálódott *végeredményt* írja le, teszi megragadhatóvá egy-egy területi egységre, vagy egy-egy korcsoportra, egy-egy időpontra nézvést.

Ebben az írásban megkíséreljük megragadni azokat a mozzanatokot, amikor az iskolázottság és az iskolázás, s az arról való közbeszéd *különbsége* ennél gazdagabb jelentéstartalmat hordoz. Írásunk mögött nincs szisztematikusan kutatás, sokkal inkább arról van szó, hogy az olvasó által is ismert – vagy legalábbis több korábbi írásban is olvasható – mozzanatot e szempontból gondolunk újra.

Az állam kettős nézőpontja a 18–19. században

Az iskolázás és iskolázottság kettőssége tulajdonképpen a modernitás előtti időkre nyúlik vissza, hiszen már a modernitás előtt ambicionálta az állam, hogy területén bizonyos foglalkozásokat csak meghatározott iskolai végzettségek (pl. orvosi diploma) birtokában lehessen betölteni, anélkül, hogy az adott *iskolai végzettséghez* vezető *iskolai utat* szabályozta volna.

A modernitás kezdeteitől kezdve azonban, mintha párhuzamos struktúrák kiépülése kezdődött volna meg.

A 18. századi modernizálódó állam apparátusának egyik csoportja (és közben a művelt közvélemény egy része) az iskolarendszerrel foglalkozott, egy másik csoport pedig a képzettséggel, iskolázottsággal. Ennek a kettősségnek – legalábbis egy olyan többfelekezetű országban, mint a Habsburg Birodalom, s ezen belül különösen a Magyar Királyság – nagyon világos és konkrét okai voltak: az egyes állások betöltéséhez szükséges *képzettségek* állami definiálása éppen azt a célt szolgálta, hogy a helyi, történelmileg kialakult, szokásszerűségi, rendi, származási alapon legitim elitek helyébe egy minél inkább birodalmi elit lépjen. Egy olyan elit, melyben persze messze felülreprezentáltak a történelmi nemességből származók, de amelybe valamennyire mégiscsak van út kívülről, a polgári rendből, sőt akár elvileg a parasztságból származók számára is. Egy olyan elit, melynek belső – akár nemesi származásúak közötti – erőviszonyait immár nem a birtoknagyság, vagy a család történelmi ősisége szabályozza, hanem a hivatali rend, s annak egyik elő-

feltétele a szakterületnek megfelelő képzettség (*Sasfi 2008; Bácskai 2007; Ugrai 2009; Kosáry 1975, 1977; Marczali 1887*).

Ezzel szemben a másik hivatalnoki csoport, mely az iskolázás, az egyházi iskolák világába próbált behatolni, éppen ellenkezőleg kellett hogy eljárjon. Bármennyire is képviselte a központi államot, a felvilágosult eszméket: a különféle felekezetek eltérő autonómiaformáival, különféle rangú vezetőivel kellett együttműködnie, évszázados szokásokat tiszteletben tartania – s a diákok tudásának ellenőrzésére végképp alig voltak eszközei, módszerei. (És természetesen az elit kevésbé államfüggő része, pl. a birtokosok, vagy papok is a konkrét iskolák érdekeiért, s nem valamely iskolázottsági csoport érdekeiért kívánták latba vetni a befolyásukat.) Az iskola világa tananyagában, nyelvhasználatában hierarchikus viszonyaiban mélyen a korábbi, a felvilágosodást megelőző évszázadhoz, erős felekezeti kötöttséghez, lokalitáshoz kötődött.

A társadalom *döntéshozó csoportjaiban* tehát a képzettség, végzettség előírása jelenti az iskolázottság ellenőrzésének első előképét – s az efféle pozíciók felé törekvők, azaz az *egyének* is felülről, a választott pálya felől definiálják ambíciójukat. Nem az a fontos, hogy az ügyvédnek, hivatalnoknak, mérnöknek, orvosnak készülő fiatalember milyen iskolázási úton halad végig, hanem az, hogy az egyetemen majd megállja a helyét annyira, hogy a megfelelő diplomát, a leendő hivatás betöltésének előfeltételét megszerezhesse.

A társadalom alján sem az a fontos, hogy mennyit járnak a gyerekek iskolába, hanem az, hogy ki lesz, és főleg felnőtt korában ki marad írni-olvasni tudó. A társadalomban erősen elkülönül az analfabéta az olvasni tudótól, de még a csak olvasni tudó is az írni-olvasni tudótól, hiszen a közvetlen lakókörnyezettől távol kerülő, ismert arcok helyett idegenek közé vetődő, hagyományos munkaeszközök helyett gépekkel, anyagokkal dolgozni kezdő munkavállaló esélyei nyilvánvalóan sokkal kisebbek voltak olvasni tudás nélkül. A személyes ismeretségi körből kilépő, lakóhelyéről elmozduló személy egyben a szóbeliség világából is kilép, hiszen gyakran fordul elő, hogy a nevét alá kell írnia, a lakcímét meg kell adnia, a pénzt meg kell számolnia, a boltos által róla vezetett adófeljegyzéseket ellenőriznie kell stb. Ha pedig a munkafolyamatban, vagy életszervezésben bármiért felelősséget kellett vállalnia, vagy a hétköznapi memóriát meghaladó műszaki, mezőgazdasági, áruismereti, helyrajzi információkat kellett rögzítenie, már az írni tudás is elkerülhetetlen volt.

Nem véletlen, hogy az embereket a hagyományos élet és munkahelyszíneiktől elszakító, a kötelékébe tartozókat hierarchiába szervező, a korszak legmodernebb műszaki eszközeit használó *hadsereg* volt az első olyan szervezet, mely tömegesen – és Európában mindenütt – felméri a besorozottak írni-olvasni tudását (*Kosáry 1987*).

A sokféle egyház által szervezett, sokféle belső szabály és méginkább sokszínű szociológiai valóság által meghatározott egyház-kormányzati szervek által ellen-

örzött falusi iskolákban, vasárnapi iskolákban tanultak a gyerekek – de nincs olyan oktatástörténész, vagy társadalomtörténész aki felelősséggel meg tudná mondani, hány százalékkuk, hány órában, hány éven át tanult írni-olvasni –, arról pedig végképpen szó sem lehet, hogy a 18. század európai országainak iskolarendszerét statisztikai értelemben összehasonlítsuk. Viszont: széles körben, nemzetközi méretekben is összehasonlítható adatokkal rendelkezünk a besorozott népesség alfabetizmusáról.

Ha tehát az iskolázás és iskolázottság *kutatási* kérdéseit akarjuk áttekinteni akkor a 19. század előtti világban kétszer két erősen elkülönülő tudományos megközelítést találunk:

I.

a) A kisiskolák számát, felekezeti arányait leíró iskolázástörténet. Ennek feltárása elsősorban helytörténettel, egyházmegyék történetével történik, így állapítják meg az iskolamesterek, tanítók, iskolaépületek stb. számát.¹

b) Az alfabetizmus mértékének felmérése (mint elemi-iskolázottság-történet), ennek módszere az iratokra, szerződésekre kerülő aláírások illetve analfabetizmust jelző keresztek arányának elemzése.²

II.

a) A magasabb iskolázás történetét feltáró kutatás. Ezek a 19. század óta zajló konkrét iskolatörténeti kutatások, melyeket elsősorban az egyes középiskolák saját érdekkörébe tartozók végeztek el. Nem lévén egységes sablonja a középiskola-történeteknek, még abban sem lehetünk biztosak, mikor melyik iskolába hány diák járt. Az iskolák számának országos összesítése megtörtént.³

b) Az iskolázott emberek magyarországi létét feltérképező kutatások: Ide tartoznak mindazok az értelmiségtörténeti kutatások, melyek összeírások bázisán megkísérlik felmérni az egyes iskolázottságot igénylő foglalkozásokat művelők összetételét. Ide sorolhatjuk a tisztviselőket már 1787-ben számba vevő II. József kori népszámlálást.

Tankötelezettség és alfabetizmus

Amikor a 19. század második felében a modern polgári adatgyűjtés megkezdődik, ugyanezt a kettősséget tapasztalhatjuk (*Mazsu 1987*). A *népiskolázás* adatai vonatkozásában az állam először nagymértékben támaszkodik a felekezeti adatgyűjtésre – de az *írni-olvasni tudást* minden népszámlálásnál, lakosság-összeírás-

1 1770 körül országosan, de Erdély, a Bánság és Horvátország nélkül 4000 kisiskoláról van tudomásunk, tehát országos átlagban minden második településen van iskola (*Kosáry 1996*).

2 Erről sosincs országos becslés. Legújabban Tóth István György Nyugat-Magyarországra vonatkozó kutatásai keltettek figyelmet.

3 1765-ben 62 katolikus felsőbb iskolából 31 jezsuita és 19 piarista, a többi kisebb felekezetek működtetik (*Kosáry 1996:101*). Az evangélikusok 35 intézettel (*uo:113*). A reformátusok 52-vel (*uo:117*) vannak jelen Magyarországon.

nál maga gyűjti az adott kérdésben a királyi statisztikai hivatalnak felelős kérdezőbiztosokkal. Amikor kialakul az iskolai adatszolgáltatás állami rendszere, az iskolalátogatási gyakorlat megismerésének továbbra is bizonyos korlátokat szab a felekezeti autonómia, illetve a helyi pappal, helyi iskolaszékekkel, helyi birtokosokkal sokféle érdekeltségi viszonyban lévő helyi szolgabírók adatszolgáltatásának pontosan fel nem mérhető torzítása. Ezzel szemben amikor a népszámlálási adatgyűjtés az írni-olvasni tudásra kiterjeszti a figyelmét, ezektől az érdekvizonyoktól elvileg független.

A népszámlálás folyamatos kontrollt biztosít a helyi lakosságot iskoláztatási kötelezettség teljesítésére szorító területi igazgatás tisztviselőivel, az iskolafenntartói adatszolgáltatással, a megyei szintű – de központból kinevezett – tanfelügyelő jelentésével szemben is. Az alfabetizmus nemenként megmért, korcsoportos – sőt a külföld nagyrésztől különbözően – felekezetszoportos, anyanyelvcszoportos adatai nemcsak a központi kormányzat, de az egész politikai elit, a sajtónyilvánosság rendelkezésére is állnak, ennek alapján megítélhető, hogy milyen munkát végzett a tanügyigazgatás, a tanítók, a helyi igazgatás, megfeleltek-e az osztársadalmi-állami elvárásoknak az iskolafenntartók. A népszámlálás eredményei teszik megvitathatóvá, hogy hol milyen személycserékre, anyagi erőfeszítésekre, vagy éppen konfliktusvállalásra van szükség.

Tanügyigazgatás és tanügyigazgatási adatszolgáltatás nélkül nincsen kormányzati hatékonyság – évtizedenként történő alfabetizmus mérés nélkül nincsen demokratikus kontroll.⁴ Az adatok nemcsak az igazgatást ellenőrző választott képviselők – helyiek és országosak – munkájához szükségesek, hanem szinte minden döntéshozóéhoz: egy terület alfabetizációjának ismerete nélkül nyilvánvalóan nem hoznának decentralizáló befektetési döntéseket a rohamosan növekvő gyáripar urai sem...

Az iskolázás, iskolaállítás mértéke, módja kiindulhat az egységes állam normatív fikciójából, kiindulhat abból, hogy a tankötelezettség teljesítésére alkalmas iskolának a leggazdagabb és legszegényebb helyen egyaránt meg kell felelnie bizonyos normatív elképzeléseknek: az eszközök, az épületek, a terület, a tanítószemélyzet bizonyos szintje alatt az iskola már nem iskola.⁵ Ebből a modernizáló állam nem engedhet. De hát írni-olvasni tanulni a standard követelményeknek meg nem felelő zugiskolákban is lehet, egy terület változó gazdasági és társadalmi viszonyai felnőtteket is olvasástanulásra készíthetnek (*Sáska 1992*). És fordítva: az állami segítség révén felépített, a kor viszonyainak megfelelő iskolákba sem lehet nagyobb valószínűséggel beterelni a szegénységük, vagy családi foglalkoztatásuk miatt az iskola korszerűtlenebb épületében működő elődintézményét hanyagul látogató tanköteleseket, s ha nincs mire használni, elfelejtődik az olvasni tudás is – mi más-sal magyarázhatnánk, hogy míg a tankötelezettség teljesítése, a 10–12 éves korra

⁴ A részletes statisztika szerepét az oktatáspolitikai nyilvánosságban Bajomi Iván barátommal vitattuk végig *Bajomi (2012)* kapcsán.

⁵ Lásd erről Kármán írásait a *Magyar Tanügyben* az 1870-es évek elején.

elért analfabetizmus még nagyjából egyformán jellemző a két nem képviselőire, addig a családi körön kívül, a munkaerőpiacon kevésbé forgó nők 30–40 éves korukra inkább tűnnek ismét analfabétának.

1. táblázat: Tankötelezettség teljesítés és írni-olvasni tudás

	6–12 éves mindennapi tankötelezet- tek iskolába járási aránya (%)	A korcsoport alfabetizmusa né- hány évvel később	% szám hányados	% szám különbség
1872	75,0	51,0	0,68	24,0
1880	83,2	65,8	0,79	17,4
1890	86,5	74,9	0,87	11,6
1900	84,3	80,6	0,96	3,7

Forrás: *Kelemen (2002:124,127–128)*; és *Történeti (1992:232)*.

Az első táblázaton jól látható, hogy az *iskolázás* adatai az évek előrehaladtával egyre kevésbé térnek el az *iskolázottság* adataitól. Ennek kétféle magyarázata lehetséges: vagy a tankötelezettség teljesítése egyre nagyobb arányban vezetett tényleges írni-olvasni tudáshoz, vagy a korábbi időpontban a hatóságok sokkal inkább „el-nézték”, azaz tankötelezettség-teljesítési szempontból megfelelőnek nyilvánították azokat, akik épp csak beírátták gyermekeiket, de az iskolába járatás tényleges mértéke nem érte el azt a szintet, hogy az írni-olvasni tanulás sikeres legyen. Noha a két magyarázat nagyon eltérő, de mindkettő legalább két dologról tanúskodik: társadalmi értelemben egyre normatívabbá válik az érdemi iskolába járás, illetve egyre hasznosabb a szülők szemében is az írni-olvasni tanulás.

2. táblázat: A férfiak és nők írni-olvasni tudása (%)

	Férfiak				Nők			
	1880	1890	1900	1910	1880	1890	1900	1910
15–19	57,6	70,6	77,3	82,2	45,6	61,6	72,5	79,1
20–29	55,3	64,4	76,7	81,2	38,4	50,4	66,9	74,2
30–39	52,6	61,4	69,8	79,0	31,5	43,0	54,1	67,7
40–49	48,0	57,1	63,5	70,8	26,0	35,5	44,0	55,2
50–59	44,3	51,0	58,6	63,7	22,1	28,8	35,7	45,6
60+	41,1	46,0	48,1	54,7	21,0	25,2	26,2	35,2

	Férfiak fölénye			
	1880	1890	1900	1910
15–19	1,26	1,15	1,07	1,04
20–29	1,44	1,28	1,15	1,09
30–39	1,67	1,43	1,29	1,17
40–49	1,85	1,61	1,44	1,28
50–59	2,00	1,77	1,64	1,40
60+	1,96	1,83	1,84	1,55

Forrás: *Történeti (1992:232)*.

A férfiak és nők írni-olvasni tudása azt mutatja, hogy a nők írni-olvasni tudása *egy évtizedes késéssel* követi a férfiakét. Minthogy azonban fokozatosan kisebbségbe kerülnek az analfabéták, a két érték hányadosa fokozatosan csökken. Míg az 1880-as legidősebb nemzedékben *még kétszer akkora* a férfiak írni-olvasni tudása, addig ez az 1910-es legfiatalabbakat nézve gyakorlatilag elolvad.

Iskolázottság a jogszabályban

A népszámlálás szorgalmasan tudakolja az írni-olvasni tudás mértékét, nem kérdezi viszont – egészen 1910-ig – a magasabb iskolázottságot. Kérdezi viszont – egyre nagyobb részletezettséggel – az értelmiségi foglalkozásokat. Funkcionalista, vagy liberális jogi nyelven szólva: az államnak nincs köze ahhoz, hogy az írni-olvasni tudáson túl milyen iskolázottsággal rendelkeznek a polgárai – az egyes értelmiségi foglalkozások betöltéséhez szab követelményeket, az értelmiségiek száma mintegy „magától” adja az iskolázott emberek számát.

Persze a helyzet közel sem ilyen egyszerű: kemény érdekkonfliktusok vannak az adatszolgáltatási bizonytalanság hátterében. Ennek konkrét politikatörténete van: az eötvösi minisztérium a népiskolai rendszerre épülő francia liceális típusú felső népiskolában gondolkodik, s később kívánja rendezés alá venni a középiskolai rendszert. A pesti polgárságnak – s általában a városi polgárságnak – ez túl bizonytalan perspektíva, mert a népiskola, annak felső-népiskolával, ismétlőiskolával meghosszabbított változata is nyilvánvalóan kevés a kereskedni, utazni, politizálni vágyó polgárságnak, s a fennálló középiskolai rendszerrel pedig többféle baj van. Az iskolákat fenntartó egyházak nem ott és nem annyi középiskolai osztályt indítanak, ahol és amennyire a polgárságnak szüksége lenne, az iskolákban a tananyagszervezés rendje is alkalmatlan, hiszen a középiskola első négy osztálya úgy szervezi a tananyagot, mintha minden diák ötödik-nyolcadik osztályt is végezni akarna – ami a városi kispolgárság nagy része számára fel sem merül. A tananyagot dominálja a klasszikus műveltség – melyre a leendő kereskedők, iparosok zömének semmi szüksége nincs. S végül nem elhanyagolható az sem, hogy az iskolarendszer zömét a katolikus egyház tartja fenn, miközben a városiakok között egyre több a zsidó és evangélikus, s a katolikusnak kereszteltek egyre nagyobb része definiálja magát olyan felvilágosult és szekuláris embernek, aki nem akarja gyermekét az első vatikáni zsinat eredményeképpen éppen erősen antiliberalis irányba forduló szerzetesrendek által fenntartott iskolákba íratni.

Ebben a politikai helyzetben születik meg⁶ a polgári iskola, mely az eötvösi liceális népiskola koncepcióval szemben szinte első pillanattól kezdve alsó középiskolai funkciókkal rendelkezik a városokban. De fokozatosan általános irányú alsó középiskolává válik a törvényes keretekkel nem rendelkező reáliskola is. A hetve-

6 Csengery Antal országgyűlési képviselő módosító indítványa nyomán, a népiskolai törvény keretében.

nes években a kispolgárság gyermekei egyre nagyobb arányban a polgári iskolába, reáliskolába, a középiskola alsó tagozatára épülő, fokozatosan kialakuló felsőkereskedelmi iskolába kezdenek járni. Ennek köszönhető a jelenség, amit Karády Viktor a középiskolázás nagy deflációjának nevez, azaz a középiskolai népesség létszámának csökkenése (*Karády 1995*). *Emögött ugyanis az áll, hogy az egyházi gimnáziumok alsó tagozataiból a városi és állami polgárikhoz, reáliskolákhoz, kereskedelmikhez pártol át a polgárság jó része.*

A polgári iskolák, majd a rájuk épülő – szintén mindenféle törvényi felhatalmazás nélkül működő – felsőbb leányiskolák teszik lehetővé azt is, hogy a polgárság *lányai* is tanulhassanak.

Nemcsak a városi polgárság tekint úgy ezekre az iskolákra, mint kvázi középiskolákra, hanem sok bölcsészkart végzett tanár is úgy dönt, hogy nem egyházi gimnáziumban, hanem ezen világi iskolák valamelyikében kezdi meg pályafutását – sőt számos, az ultramontanizmussal szembe forduló és szerzetesrendjéből kilépő egykori paptanár is erősíti ezeket az iskolákat.⁷

A liberális kormányzat többször kísérli meg a középiskolaügy rendezését, de az egyházak ellenállásán mindegyik törvényjavaslat megfeneklik.⁸ A főrendiház reformja azután többségbe juttatja a liberalizmus erőit ott is, s 1883-ban egy sajátos kompromisszum válik lehetségessé.

A középiskolai törvény továbbra sem rendelkezik a polgári iskoláról és a kereskedelmi iskoláról, ezeket továbbra is a népiskolai törvényre hivatkozó rendeletek szabályozzák, annak ellenére, hogy a polgári iskola tanterveit sok tekintetben – szintén rendeleti úton – nem a (közben teljesen eltörpülő jelentőségű) felső népiskola, hanem az alsó reáliskola tanterveivel hangolják össze. Annak ellenére, hogy a kereskedelmi iskola érettségit ad, ráadásul pusztán a négyéves polgárra épülő három évfolyam teljesítése után, hamarabb tehát, mint a nyolcosztályos gimnázium. A törvény középiskolának ismeri el a reáliskolát, de érettségije – ellentétben a gimnáziuméval – az egyetemek közül csak a tudományegyetem reálszakjaira és a műszaki egyetemre képesít. A középiskolai törvény tehát, miközben számos szabályozási elemet keresztülvitt, az egyetemre vezető út tekintetében szinte monopóliumhelyzetben hagyta a zömében felekezeti iskolarendszert.

Az egyidejűleg elfogadott minősítési törvény azonban – nem foglalkozván a felsőoktatási jogosultsággal – más tekintetben egyenrangúvá tette az alreáliskolát, az algimnáziumot és a polgári iskolát egyfelől, a főreáliskolát, főgimnáziumot és kereskedelmi iskolát másfelől. Definiálta az állami, önkormányzati állásoknak azt a körét, amit négyosztályos illetve nyolcosztályos végzettséggel lehetett betölteni. A fiatal férfiak számára mindennapi életszervezési okoknál fogva meghatározó, illetve a későbbi társadalmi presztízst meghatározó tartalékos tiszti státust

7 Szinyei József: Magyar írók élete és munkái I–XIV. Budapest: Hornyánszky. 1891–1914. alapján készült életrajzi adatbázis.

8 Képviseletházi napló, 1878. XI. kötet, p. 230.

is a szélesebb értelemben vett középiskola hetedik osztályának befejezéséhez rendelte hozzá a törvény.

Ez a törvény más szempontból is kompromisszumos volt, hiszen a jövőre nézve a tisztviselők egyértelmű meritokratikus kiválasztását írta elő, de a már korábban kinevezetteket állásukban akkor is meghagyta, ha az új képzettségi kritériumnak nem feleltek meg.⁹

Míg tehát a polgári iskolát szabályozó paragrafusok,¹⁰ a középiskolai törvények és a rájuk épülő rendeletcsomag az *iskolázásról*, addig a minősítési törvény az *iskolázottságról* szólt.

Történelmileg kialakult és szétvált tehát az iskolázás és az iskolázottság fogalma.

Ahogy az alsó csoportok vonatkozásában láthattuk: az iskolázás érdekkörében az igazgatás nyilvántartotta a tankötelesek számát, a tanulók számát felekezeti és anyanyelv arányokkal, s konstataulta, hogy a kilépők mennyire tudnak írni-olvasni. A népszámlálás iskolázottsági adata viszont nyilvántartotta, hogy egy-egy területen az emberek mennyire írni-olvasni tudók, függetlenül attól, hogy 10 évvel ezelőtt esetleg megtanultak írni-olvasni, illetve máshonnan vándoroltak-e oda stb. Ahogy a felső csoportok vonatkozásában láthatjuk: az iskolázási statisztika – és a tanügyigazgatás – vagy iskolai statisztika formájában tartotta nyilván a különféle iskolatípusokba járókat, vagy azt rögzítette, hogy a mindennapi tankötelezettség utolsó éveit milyen arányban teljesíti valaki népiskolában, polgáriban illetve középiskolában. A minősítési törvény viszont már 1883-tól csoportosan definiálta a négy és nyolc középiskolai végzettséget.

Iskolázottság a népszámlálásban

Vélhetőleg a törvény által definiált 4–6–8 középosztályos iskolai végzettséghez kötődő jelentős privilégiumok léte illetve az elemi iskolai végzettséghez kötődő privilégiumok teljes hiánya tükröződik abban a tényben, hogy az 1910-es népszámlálás a történelem során első ízben mérni kezdi a négy, hat és nyolcosztályos középiskolai végzettséget, míg a társadalom alsóbb csoportjainak iskolázottsági differenciáltságát (mármint hogy hány elemi elvégzésével jutott el, vagy nem jutott el az alfabetizmusig) láthatatlanul hagyta.

Az iskolázottsági közép- és felső rétegek mindenestre ekkor váltak először láthatóvá. Korábban egy megye, vagy város fejlettségét az analfabéták arányával, később korcsoportos arányával lehetett leírni, s ezt legfeljebb a nem mezőgazdasági

9 34. § Azokra, kik a jelen törvény hatályba léptekor akár kinevezés, akár választás útján nyert hivatalban tényleg szolgálatban vannak, vagy ha tényleg nem szolgálnak, azt kimutatják, hogy 1867. évi július 1-je után szolgálatban voltak, mennyiben ugyanazon szakban kívánnak alkalmaztatni, a jelen törvény nem alkalmazható, s reájok nézve az eddig fennálló törvények és gyakorlat irányadók. Az ilyenek az illető szakban az eddigi mód és gyakorlat szerint elő is léptethetők.

10 A népiskolai törvényben.

népesség arányával lehetett kiegészíteni.¹¹ 1910 után lehetőség nyílt arra – hogy a kortársak mennyire éltek ezzel szisztematikusan nem tudjuk, de a társadalomtörténész számára mindenképpen nyitott a lehetőség –, hogy a modernizációs jelzéseket valódi differenciáltságukban értsük meg.

Az iskolázott – legalább négy középiskolát végzett – népesség ugyanis mindig némiképp meghaladja azt a népességet, amelyről foglalkozásuk alapján legalább ilyen iskolázottságot várunk el, azaz a közszolgálati és szabadfoglalkozási körben megélhetést találókét, a birtokosokét, s az egyes gazdasági szférákban tisztviselőként megjelöltekét. Ez a különbség tulajdonképpen helyről helyre, felekezetről felekezetre, korcsoportról korcsoportra arról tudósít, hogy milyen a *nem közalkalmazott* magyar polgárság állapota, hogy az önálló kereskedők illetve iparosok magas száma egy helyen mennyiben jelenti a tradicionális állapotot – azaz azt, hogy a gyáripar és az áruház még nem támasztott „elproletarizáló” konkurenciát a céhes iparosok és kereskedők fiainak –, és mennyiben a modern állapotot – azaz, hogy már megjelent a differenciált és specifikált városi fogyasztás, már jellemzővé vált a gazdaságra a „tercier” szektor.

Minél nagyobb a különbség a foglalkozási alapon *iskolázottnak hihető* lakosok száma és a legalább négy középiskolai végzettségű népesség között, annál nagyobb az „önerejű polgárosodás” az adott területen, az adott vallási, anyanyelvi vagy életkori csoportban.

A nyolcosztályos középiskolai végzettséggel rendelkezők aránya a helyi társadalomban nem „helyileg kitermelt” intelligencia, mert tanítót, papot, jegyzőt az állami és egyházi központok küldenek és telepítenek mindenhova. Erdély falvaiban ugyanannyi – érettségizettként számon tartott – pap jut ezer románra és magyarra, miközben minden más szám, s a korabeli hétköznapi percepció is sokkal elmaradottabbnak látja a román falvakat. De a Dunántúlra is igaz, hogy a falvak mérete erősebben befolyásolja, hogy ezer emberre hány nyolc középiskolát végzett személy jut egy-egy megyében, mint az adott terület fejlettsége: pl. az egészen kis falvakban működő osztatlan iskolákban éppúgy egyetlenegy tanító van, mint a némileg nagyobbakban, ahol a gyerekszám még mindig nem igényel osztott iskolát, viszont, ha az előbb említett falvakból képzett aggregátumban néznénk meg, akkor az ezer főre jutó nyolc középiskolát végzettek száma értelemszerűen magasabb lenne, mint az utóbbi falvakból képzett aggregátumból. Még inkább igaz ez a lelkész kapcsán, hiszen a településméret növekedése hamarabb vezet osztott népiskolához, mint egynél több lelkész alkalmazásához. Ha tehát az ezer főre jutó nyolcosztályos végzettségű személyek számát használjuk indikátorként, a legkisebb, s modernizációs mutatóit tekintve teljesen elmaradott falvak helyzetét jobbnak láthatjuk, mint a nagyobbakét.

¹¹ Természetesen ezen belül számos finomindikátor lehetséges, így pl. a középiskolai tanárok és mérnökök aránya mutatja, hogy inkább tradicionális vagy modern okokból fejlett egy terület, az éves tűzkárstatisztika az egy főre-négyzetkilométerre jutó ingóságérték, a föld aranykorona statisztikája, az egy főre-négyzetkilométerre jutó ingatlanérték nagyságrendjéről tájékoztat stb.

Ha történelmi okokból vegyes vallású a falu, nagyobb eséllyel van benne két tanító és két pap, mint egy ugyanakkora lélekszámú, egyvallású településen.

Ezzel szemben az ezer főre jutó négyosztályos végzettségűek száma, illetve a négy és nyolcosztályos végzettségűek aránya már jó mutató: négyosztályos középiskolai végzettségű hivatalnok állás a falvakban alig van, tehát ilyen emberek felbukkanása egy faluban mindenképpen valamiféle modernizációs jel, kiskereskedő vagy a falu átlagánál iskolázottabb gazdálkodóé. A falvakban négyosztályos végzettséget igénylő hivatalnok állás általában csak akkor bukkan fel, ha – az egyébként jelentéktelen – falu valamiképpen beleesik egy vasútvonalba. A kis vasutas tisztviselőt ugyan nem a falu modernizációja termeli ki, de felbukkanása a valós modernizáció előhírnöke: a vasút mentén fekvő falvakból több gyerek indul majd a városi polgárik és gimnáziumok felé, mint a minden más tekintetben hasonló, de vasúttól távol eső települések fiai közül.¹²

Megjegyzendő egyébként, hogy nemcsak az alsó középiskolai végzettség jelent érdemben három félélt, azaz polgári iskolai végzettséget, algimnáziumi végzettséget és al-reáliskolai végzettséget, hanem a magasabb kategória is. Az iskolázottság növekedése, azaz hogy a nyolc középiskolai osztályt végzettek száma és aránya kohorszról kohorszra növekszik, egyszerre jelenti a régi értelemben vett gimnáziumi végzettség arányának növekedését és a középiskolai végzettség jelentésének megváltozását is.

Gimnázium 1867-ben 138, reáliskola 16 volt.¹³ A gimnáziumok szaporodása során a 44 állami gimnázium mellett 19 római katolikus alakult, s néhány más felekezeti. A reáliskola-rendszerben 12 állami, egyetlen evangélikus és két nagyvárosi intézmény keletkezik. Az intézmények számának növekedéséből, s az alapítási időpontokból megállapítható, hogy az állam előbb a reáliskola-rendszer fejlesztésével – alapvetően tehát a meglévő felekezeti gimnáziumrendszer funkcionális kiegészítésével –, azután pedig a felekezeti gimnáziumok mellé kiépített állami gimnáziumrendszerrel kívánta befolyását kiterjeszteni.

A századforduló előtt egyetlen évtized alatt a gimnáziumban érettségizettek száma 1,4-szeresre nőtt, ugyanezen idő alatt a reáliskolában érettségizetteké viszont 1,9-szeresre. Így a századfordulón a 2809 gimnáziumi érettségi mellett már 481 fő-reáliskolai érettségit is kiadtak. Még figyelemre méltóbb, ha a „legfiatalabb” érettségi típus – a felsőkereskedelmi iskolai érettségi – arányát is megfigyeljük. Az 1891/96-os években átlagosan 3269-en érettségiztek évente, ebből 918-an voltak felsőkereskedelmisek, 1911/14-ben 7823 érettségizőből 2536-an végeztek felsőkereskedelmiben. Azaz, az érettségik 28 százalékáról több mint 32 százalékra nő ez az érettségi típus. Összességében tehát a kiadott középiskolai érettségik aránya a századforduló húsz esztendeje alatt 2,4-szeresére, ezen belül a kereskedelmi érettsé-

12 Ezt a hétköznapi percepciót Fekete Szabolcs disszertációjában, a déldunántúli falvak gyermekeinek pécsi egyetemre járása kapcsán teljesen konkrétan igazolta.

13 MOTC:1917:675 és MOTC:1944:534 alapján összeállított, feltehetően teljes adatok.

giké 2,8-szorosára emelkedett. (Nem számított ugyan érettséginek, de a népszámlálási statisztika a középiskolát végzettek közé számítja, hogy kb. ezer fiú végzett évente a tanítóképzőkben is.) (MSK 1901:140, 342; MSÉ 1913:330.)

A „művelt körök” szemében „nem teljes értékű”, de a munkaerőpiacon rendkívül nagyra értékelt érettségit adó felsőkereskedelmi iskola társadalmi összetétele (minthogy a városi kistulajdonosok preferálták) eltért a középiskolától, s nyilván az sem véletlen, hogy a bizonyos egyetemi szakokra nem képesítő reáliskola társadalmi összetétele eltért a gimnáziumétól. A reáliskola lényegesen polgárabb, s szélesebb társadalmi csoportokból rekrutálta diákjait, mint a gimnázium. A gimnazisták 15 százaléka köztisztviselő gyermeke volt, 17 százalék más értelmiségieké, a reáliskolásokból viszont csak 10 illetve 8 százalék tartozott ebbe a csoportba. A reáliskolásban magasabb volt a kereskedők, az iparosok, a magántisztviselők aránya, de még ipari és kereskedelmi munkások is voltak 7,3 százalékos arányban. (E két utóbbi kategória a gimnáziumban együttesen 2,4 százalékot tett csak ki.) A polgáriasultabb rétegek eltérő arányát közvetve az is jelzi, hogy a gimnáziumi tanulók ötöde, a reáliskolaiak kétötöde, a felsőkereskedelmisek fele zsidó vallású (MSK 1901:140, 342). A férfi tanítóképzők aránya pedig mindkettőtől eltér, nagy arányban jelentve felemelkedési utat a parasztság gyerekeinek.

Az iskolatípusokba járás együttes hatásaként alakul ki a középiskolázottság gyarapodása és a gyarapításáról szóló alábbi kép.

3. táblázat: A négy, hat, nyolc középiskolai osztályt végzettek a 19. század egyes generációiban

Életkor 1910-ben	90-99	80-89	70-79	60-69	50-59	40-49	30-39	20-29	Ismeretlen
Iskolakezdés ideje	1825 körül	1835 körül	1845 körül	1855 körül	1865 körül	1875 körül	1885 körül	1895 körül	
Korcsoport (össznépesség, N)	7742	86 394	430 913	974 182	1 563 135	1 888 576	2 203 344	2 850 537	1024
Nyolc osztályt végzettek (%)	1,06	1,39	1,14	1,45	1,69	2,16	2,73	3,13	3,22
Hat osztályt végzettek (%)	0,30	0,41	0,38	0,38	0,51	0,65	0,75	0,78	0,39
Négy osztályt végzettek (%)	0,48	0,95	1,00	1,15	1,59	2,17	2,92	3,26	1,37
Négy-hat-nyolc osztályt végzettek összesen	1,83	2,76	2,53	2,98	3,79	4,98	6,40	7,16	4,98
„Nyolcasok” és „négyesek + hatosok” aránya	1,36	1,02	0,82	0,94	0,80	0,76	0,74	0,77	1,83

Forrás: MSK: 61 köt.: 546.

Az első tanulság, ami megállapítható, hogy mind a négy, mind a nyolc osztályt végzés valószínűsége 1865 és 1895 között *egyenletesen* növekszik. Ha ezt az egyenletes növekedést összevetjük azzal, hogy a mért fiú-középiskolai adatok szerint leginkább stagnálásnak (Karády kifejezésével: a középiskolázás deflációjának), vagy (1885 és 1895 között) a korábbinál mindenképpen gyorsabb emelkedésnek *kellene lennie*, érdekes összefüggésre juthatunk. *A 10–19 évesek beiskolázásának pontosan azok az elemei biztosították az egyenletes növekedést, amit a gimnáziumi elit minőségi romlásként élt meg: azaz, az új iskolatípusokban szerzett népszámlálási értelemben négy-nyolc évesnek számító középiskolai végzettség, a polgárik tömegesedése, valamint a lányok középfokú – de nem klasszikus középiskolai, hiszen arra csak a kilencvenes évek végétől van mód – tanulmányai. (1877-ben még csak 50 fiúpolgári van, 1887-ben már 76, 1897-ben 109.) (MSK 31. köt.:109.)*

Nem kétséges, hogy a rohamosan modernizálódó országban egyre több tanult embernek jutott munka – nem abban az értelemben, ahogy a művelt elit „értelmiségi munkahely” fogalma sugallta volna, hanem éppen azért, mert a nagyipar illetve a tercier ágazatok aránya növekedett, s ezekben az ágazatokban *az eredetileg „nem értelmiséginek számító” pozíciókban is mindinkább értelme volt a négy és nyolcosztályos középiskolai végzettségnek.*

A 19. század első évtizedeiben iskolába lépőknél a nyolc osztályt végzettek száma lényegesen felülmúlta a négy/hat osztályt végzetteké, tehát a hányados 1 és 2 között volt, a század közepén iskolába lépő nemzedéknél ez a hányados eléri az 1-et, a század végéig pedig 0,77-re süllyed. Ez azt jelenti, hogy *a régi társadalomban az érettségizettek és a teljesen iskolázatlanok között alig lehetett valakit találni, a későbbi időkben azonban egyre szélesedik az iskolázottsági értelemben vett „középréteg”. Az a „minőségromlás”, az a tanulmányi „csonkaság”, hogy az évtizedek folyamán mind többen elkezdtek valamiféle középiskolát, de nem végezték el a „komplett” nyolcosztályos középiskolát egy iskolázottsági középréteg kialakulásához vezetett – s így a polgárosodást segítette elő. Ugyanebben az irányban hat a nők iskoláztatása: érettségit adó női középiskolák csak a századfordulón bukkannak majd fel, de a lányiskolák már négy illetve hat középiskolával nem ritkán egyenértékűek. A gimnázium, mely egykor a középiskoláztatás egyetlen útja volt, 1910-ben már csak a negyedikesek 48 százalékát bocsátotta ki (6970 fiú). A közigazgatási szempontból 1883 óta teljes értékű (bár több egyetem felé képesítést nem nyújtó) reálisiskolába járók közül 1602-en voltak ekkor negyedikesek, a negyedikes középiskolás fiúk közel 10 százalékát jelentve. A többi – nem kevesebb mint 42 százalék – polgáris volt. Ez tíz évvel korábban még csak 35 százalék körül volt, azt megelőzően pedig még kevesebb.*

Hasonlóképpen a hat-nyolcosztályos középiskolai végzettségbe a fiatalabb nemzedéknél már erősen belejátszik a felsőkereskedelmi és a tanítóképző népessége, mely a megfelelő korú fiú középiskolásoknak már 26,9 illetve 12,6 százalékát tette ki. (1867-ben a tanítóképzőkbe járók aránya ennek felénél sem állt, a kereskedelmi

először 1880-ban regisztrálható, középiskolához viszonyított diákaránya kevesebb mint egytizede az 1910-es értéknek.)

Az 1910-es népszámlálás korcsoportos adatainak érvényét korlátozza, hogy az egyes korcsoportok iskolázottsága nemcsak az egyes *magyarországi* korcsoportok *magyarországi* iskolavégzési esélyeit tükrözi, hanem a szám tartalmazza az adott korcsoporthoz tartozó, ide vándorolt iskolázott *külföldi* szakembereket és azokat a hazai születésűeket is, akik valamiért külföldön végeztek középiskolát, vagy olyan szakképző intézményt, melyet a népszámlálás középiskolának minősített. Az iskolázott központ, Budapest férfi népességének 1869-ben még közel 20, 1880-ban közel 15, 1890-ben közel 10, 1900-ban 7,6 és még 1910-ben is 5,9 százaléka külföldi születésű volt (*BSK 53. köt.:16*). A külföldi születésűek egy része a népszámlálások idején is külföldi honos volt, meglehetősen magas arányt téve ki a társadalom legiskolázottabb csoportjaiban: az 1900-as népszámlálás például az ipari tisztviselők 9, a bányászati tisztviselők 14 százalékát találta nem-magyar honosnak.

Az a tény, hogy a magyarországi népesség iskolázottsági statisztikája magában foglalja azok eredményeit is, akik külföldi születésűként (vagy magyarországi pe-regrinusként) külföldi iskolákban szereztek iskolai végzettségüket, megítélés szerint modulálja az iskolázottsági statisztika oktatástörténeti használhatóságát. Egy modern és modernizáló kormányzat ugyanis nemcsak azzal „oktatáspolitikáz”, hogy iskolákat csinál és működtet, hanem azzal is, hogy *olyan viszonyokat teremt*, melyek arra biztatják a polgárokat, hogy a magyar gazdaságba visszaforgó szakértelmüket külföldi intézményekben szerezzék meg. Továbbá azzal is, hogy arra biztatja a gyárosokat, hogy külföldi szakemberek „importjával” a külföldi oktatási intézmények munkáját kamatoztassák a magyar gazdaságban, magasan iskolázott külföldiek honosításával „javítsák” a magyar társadalom összetételét. („Brain drain” zajlik, csak hogy a szokással ellenkező irányban: Magyarország „szívja el” a német-cseh-osztrák „agyakat”...)

Mínt hogy a mortalitás torzít, az nem feltétlenül igaz, hogy az 1895 körül iskolába lépő nemzedék 1,8-szor nagyobb valószínűséggel végez középiskolát, mint az 1855 körüli, de az már igaz, hogy mivel ez a szorzószám az unitáriusoknál 1,7 és a zsidóknál pedig 2,3 így nyugodtan elmondhatjuk: a két erősen iskolázott aggregátum között az a különbség, hogy míg az unitárius tizenévesek már a forradalom után is sokkal iskolázottabbak voltak, mint kortársaik, fiaik nemzedéke pedig vesztett előnyéből, addig a zsidók akkor még kevésbé voltak iskolázottak, mint az átlag. Tehát az 1895-ös beiskolázási időpontban nemcsak, hogy az élen vannak, de a leggyorsabb növekedési ütemet mutatják. Továbbá az is igaz, hogy a zsidó közösség iskolázott részének átlagéletkora sokkal alacsonyabb, mint bármely más közösség iskolázottjainak életkora.

A 4. táblázat a legalább négy középiskolai évet végzett férfi népességet mutatja. Kitűnik, hogy a nagy nekilendülés időszaka a kiegyezés utáni évek, vagyis az 1875 körül középiskolába lépő nemzedék 1,26-szor nagyobb arányt tesz ki korcsoportjá-

ban, mint az előző. A későbbiekben e növekedés lassul, az 1885–1895-ös időszakra 1,05-szörös növekedés lesz csupán. A felekezeti viselkedés azonban ezt nem másolja. A zsidók első nekilendülése (1,4-szeres növekedés) egy évtizeddel megelőzi az országos átlagot, s éppen az országos növekedés nullához való közeledésének időszakában következik be a második nekilendülés 1,13-szoros növekedéssel. Az első nekilendülés még a gettóból való kilépésé, a második már annak a jele, hogy a kispolgárság legalább négy polgáris végzettséghez juttatja fiait.

4. táblázat: A minimum négy középiskolai osztályt végzett férfiak aránya az egyes felekezeti csoportokban a középiskolába lépés számított időpontja szerint (%)

Életkor, 1910-ben	60–69 éves	50–59 éves	40–49 éves	30–39 éves	20–29 éves
Belépés	1855	1865	1875	1885	1895
Római katolikus	4,6	5,4	6,6	7,6	7,9
Görög katolikus	1,8	1,8	2,0	2,7	2,8
Református	4,5	5,1	5,8	6,8	7,4
Evangélikus	6,4	6,8	8,0	9,4	10,3
Görögkeleti	1,5	1,4	1,8	2,4	2,7
Unitárius	9,2	9,3	9,6	10,3	12,6
Zsidó	17,6	24,9	31,1	35,8	40,7
Egyéb	3,3	4,1	4,8	9,9	15,3
Összesen	4,6	5,4	6,8	8,0	8,4

Forrás: MSK: 64 köt.: 182.

A két nagy létszámú iskolázott aggregátum – a katolikus és református – szempontjából pedig az a figyelemre méltó, hogy a katolikusok megőrzik némi előnyüket a reformátusokkal szemben. Ez valószínűleg a nagyszámú budapesti polgári iskola beindulásának tudható be.

Helyi iskolázottsági adatok

A korcsoportos vizsgálat képes országos idősort kimutatni, regionálisat sajnos nem. Hiszen az alsó középiskolát elvégzett embereknek már nagyságrendileg nagyobb a területi mobilitása, mint az azt nem végzetteknek, így az, hogy valamely területen a 40–49 éves középiskolázottak hogyan oszlanak meg az egyes felekezeti aggregátumok között, semmiféle információt nem ad arról, hogy 30 évvel korábban ők valójában hol léptek be a középiskolába.

A területiség ugyanakkor jól használható az induló feltételek különbözőségének összehasonlítására. A példa kedvéért a legkisebb megye adatain végzünk elemzési kísérletet. Először is kiszámoltuk, hogy egy-egy felekezeti korcsoportban hány százalékot tesznek ki az írni-olvasni tudók, a 4–6–8 osztályt végzettek, majd megvizsgáltuk az „apák és fiúk” arányát.

5. táblázat: A középfokú iskolázottságra ható tényezők Ugocsában

		Római katolikus	Görög katolikus	Református	Zsidó	Összesen
A	Alfabetizmus a 45–49 éves férfiak körében, %	64,9	22,3	72,5	66,7	40,6
B	A középiskolások rekrutációs bázisa: az írni-olvasni tudó 15–19 évesek aránya alapján, %	79,6	44,1	86,7	84,8	59,1
C	A legalább négy középiskolát végzettek a 15–19 éves fiúk körében, %	7,5	1,2	5,9	6,5	3,2
D	A legalább középiskolát végzettek a 45–49 éves férfiak körében, %	11,0	1,3	6,4	4,6	3,6
C/D	Az aggregátum középosztályi jellegével súlyozott valószínűség	0,7	0,9	0,9	1,4	0,9
C/B	A konkrét alfabéta rekrutációs bázishoz képest középiskolát végzett	0,1	0,0	0,1	0,1	0,1
E/A	Az aggregátum írni-olvasni tudásához súlyozott valószínűség	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1

A görög katolikusok középiskolába kerüléséhez látni kell, hogy noha az alfabetizáció a legnagyobb robbanást a görög katolikusoknál hozta, s a görög katolikus fiúk nemzedékében már minden második megtanulja a betűvetést, mindazonáltal a görög katolikusok még ebben a nemzedékben sem jutnak el addig, ahol bármely másik csoport harminc esztendővel idősebb nemzedéke áll. A reformátusok, a zsidók és a római katolikusok (ebben a sorrendben) együttesen a megye lakosságának több mint kétötödét teszik ki, evangélikusok olyan kevesen élnek itt, hogy ezt elhanyagolhatjuk. Az apák nemzedékében a reformátusok között még lényegesen több az írni-olvasni tudó, mint a zsidóságban – a fiúk nemzedékére viszont a zsidóság leküzdötte hátrányát. A katolikusok viszont alig csökkentették hátrányukat a református népességgel szemben.

A középrétegek vonatkozásában a helyzet ettől gyökeresen eltér. A legerősebben iskolázott a megyében a kisebb lélekszámú katolikusság, őket szintén teljesen szokatlanul a reformátusok követik, s a három (magyar–német etnikumú) felekezet közül utolsó helyen végeznek a zsidók. Regionálisan az országos erősrend helyett a társadalmi pozíciók a meghatározók, nevezetesen az, hogy *az elmaradott megyében inkább az államapparátus tartja el az iskolázott embereket, akik között így többségbe kerülnek a keresztények*. Az viszont már egybeesik az országos tapasztalatainkkal, hogy a zsidók képesek *leggyorsabban javítani* a helyzetet egyik generációról a másikra.

E gyors növekedés vélhető magyarázata pedig az, hogy a megyében *egyetlen gimnázium vagy más érettségít adó régi intézmény sem működik*, van viszont – 1910-ben – 9 polgári iskola. (Révai NL: 18. k.:592.)

De az iskolázottsági viszonyok bemutatására helyi mélyfúrások lennének igazán alkalmasak – ezt viszont nagyon esetlegessé teszi a helyi társadalmakat tükröző

források állapota. Esetleges még az iskolai források léte is, hiszen a középiskolai anyakönyvek sokkal nagyobb valószínűséggel vannak meg mindenütt, mint a polgári iskoláké. A népszámlálás iskolázottsági táblái viszont szisztematikusan (kevés hiánnyal) rendelkezésre állnak. Ezekből szemezgetnénk példákat, fő kérdésként mindig a négy és nyolc középiskolai osztályos végzettség különbözőségét, illetve a zsidó és keresztény elitcsoportok különbözőségét vizsgálva. (A KSH népszámlálási osztályának kéziratára alapján.)

Elsőként Berettyóújfalu és a berettyóújfalui járás iskolázottsági tábláit vizsgáltuk meg, mégpedig nemcsak az 1910-es, hanem az 1920-as táblákat is. E református térségben (közel a mai román határhoz) a lakosság egy-egy tizedét kitevő katolikus és zsidó kisebbség felülreprezentált a község és járás iskolázott társadalmában. A két felülreprezentáció azonban eltérő természetű: a katolikusok között az ide helyezett érettségizett, de még inkább főiskolát végzett tisztviselőcsoportok jelentik az iskolázottsági elitet, a zsidók között viszont a helyi társadalom szerves polgári fejlődéséből kinövő négy középiskolai osztályt végzett csoport. Az idősebektől a fiatalabbak felé haladva a katolikusok zsidókkal szembeni fölénye a felső csoportokban is mérséklődik. A helybeli gyermeknépesség iskolázottsága alapján az is leszögezhető, hogy a zsidók mobilitása a leggyorsabb, a katolikusoké viszont a többségi népesség alatt marad.

Míg a katolikus nőknek 4, a zsidó nőknek csak 1 százaléka rendelkezett nyolc középiskolai osztályos végzettséggel. Ez azt jelzi, hogy a katolikusoknál a felülreprezentáció (a teljes népességhez viszonyítva) közel ötszörös, a zsidóknál csak 1,2-szeres. A nőknél is jellemző, hogy az alacsonyabb iskolai fokozatban nagyobb erővel vannak jelen a zsidók, mint a nyolc középiskolás végzettségénél. A négy-hat középiskolás végzettségénél – a lakossági átlaghoz képest – 3,6-szoros a katolikusok fölénye és nem háromszor, csak másfélszer kisebb (2,2-szeres) a zsidók fölénye. Azaz, míg a férfiaknál az „értelmiségi” és a „polgári” szintű iskolázottságot vizsgálva a katolikusok és a zsidók helycseréjéről beszélhetünk, addig a nőknél a katolikusok mindkét fokozatban erősebbek maradtak.

Ha a korcsoportokat is megvizsgáljuk a járási táblázatban, akkor kiderül, hogy a legalább négy középiskolai osztályos végzettség szempontjából a katolikusok fölénye csak a középnemzedékben egyértelmű, a fiatal nemzedékben a zsidók és katolikusok felülreprezentációja már erősen közelít, a diáknépességben pedig már látványosan erősebbek a zsidók, hiszen a 15–19 éves zsidó lányok negyede már négy vagy több középiskolai osztályt végzett, míg a hasonló korú és nemű katolikusoknak csak egyhatede mondhatja ezt el magáról. Azaz: a nőknél is előre látható, hogy a „polgári” iskolai végzettségi csoportban a zsidók meg fogják szerezni a vezető szerepet.

A magyar anyanyelvű nógrádi Balassagyarmaton (1910-ben) 22 százaléknyi zsidó él, nagy ortodox hitközség működik ott. A férfiak túliskolázása mind a négy, mind a nyolc középiskolai kategóriában mindössze másfélszeres. Ezzel szemben a

nőknél a nyolc középiskolai kategóriában egyáltalán nem beszélhetünk zsidó felülreprezentációról, míg a négy középiskolai kategóriában kétszeres a felülreprezentáció. A férfiak fölénye a nőkkel szemben a nyolcosztályos csoportban itt is hatszoros, viszont a négy középiskolai csoportban csupán 1,3-szoros, ennek épp az a magyarázata, hogy elég nagy létszámú a zsidó közösség, ahol a férfiak és a nők – e vonatkozásban – egyenletesen iskolázottak.

Harmadik példánk: a több mint 55 százalékban román anyanyelvű erdélyi Abrudbányán (1910-ben) a lakosság 1,2 százalékát kitevő zsidók iskolázottságát csak azzal az anyanyelvi aggregátummal érdemes összevetni, amelyikhez a zsidók tartoztak, tehát a magyarral. A magyar anyanyelvű férfiaknak 16 százaléka elvégezte a négy középiskolát, a zsidó vallásúak körében ez 13 százalékot tett ki. A zsidó férfiak 6,7 százaléka érettségizett: ez a 8,7 százalékos magyar átlagtól elmaradt. Ezzel szemben a zsidó vallású hölgyek 25,0 százalékos középiskolát végzettsége messze meghaladja a magyar anyanyelvűek átlagos 11,2 százalékos 4 középiskolát végzettségét. A magyaroknál a férfiak fölénye a nőkkel szemben a nyolc középiskolai kategóriában 8,8-szoros a négy középiskolaiban 1,5-szörös, a nem magyaroknál 3,2-szeres illetve hasonlóképpen 1,5-szörös. Az ő körükben a magyarul tudás növeli a nyolc középiskolai kategóriában a férfiak és nők közötti különbséget.

A szinte kizárólag magyar anyanyelvű, katolikus – s hasonlóképpen csak 1,5 százalékos zsidósággal rendelkező – bácskai gabonakereskedelmi központban Magyarakanizsán (1910-ben) a legalább 6 középiskolát végzett férfiak körében a zsidók felülreprezentációja kilencszeres, míg a nőké hatszoros. Ezzel szemben, ha a legalább négy középiskolát végzetteket vizsgáljuk ez kiegyenlítődik: a férfiak 12-szeresen a nők 13-szorosan verik az átlagot. A férfiak fölénye a nyolc középiskolai csoportban 3,6-szoros, a négy középiskolaiban 1,6-szoros.

Teljesen más modellt jelez a felvidéki pénzverőhely, Kőrmöcbánya, ahol (1910-ben) a lakosság harmadát kitevő magyarság igen iskolázott: a férfiak 18 százaléka érettségizett, s 36 százaléka legalább négy középiskolát végzett. A lakosság 6 százalékát kitevő zsidó vallásúak a 8 középiskolai kategóriában 0,7-es 0,8-as szorzóval alulreprezentáltak a lakosság magyar anyanyelvű részéhez képest, de a négy középiskolát végzett kategóriában mind a férfiak, mind a nők behozták ezt a hátrányt. A férfiak fölénye 8-szoros illetve 12-szeres.

Ezek a települések természetesen nem reprezentálják a magyar városokat, de a zsidók aránya illetve a települések anyanyelvi összetétele erősen eltérő. A legfontosabb közös sajátossága e települések iskolázottságának, hogy a zsidókat jellemző iskolázottsági felülreprezentáció a nők vonatkozásában a négy középiskolai végzettségénél, gyakorlatilag tehát a polgári iskolai végzettségénél igaz.

Érdeemes tehát további kutatásokat fektetnünk abba, hogy a négy és nyolcosztályos középiskolai végzettség eltérő jelentését, s a kétféle elitjelzés merőben eltérő, más iskolatípusok által „előállított” eltérő szerepét az egyes felekezeti csoportok modernizációjában megragadhatóvá tegyük.

1. ábra: A legalább négy középiskolai osztályt végzettek aránya a Dunántúlon, 1910

A négyosztályos középiskolai végzettségűek adata regionálisan is értelmes mintázatot mutat eltérően a nyolc középiskolai osztályos iskolai végzettségtől. Jól látható például (1. ábra) a dunántúli kultúrlejtő: a Budapestet Béccsel összekötő megyékben 3,5–4 százalék között van a férfi lakosságban a legalább négy középiskolát végzettek aránya, az észak–déli tengelyen nézve középső megyékben 3 és 3,5 százalék között, míg délen 3 százalék alatt. (Pécs külön számításával Baranya is a 3 százalék alatti sávban marad.)¹⁴

A nyolcosztályos alapvégzettség a mai Magyarország területén

A „négy középiskolai osztályt mutató végzettség” kettős jelentése a későbbiekben is fennmarad. 1922-ben még 14 ezer negyedikes polgárisra 7,4 ezer középiskolás jut, 1936-ban 20 ezer negyedikes polgárisra 9,7 ezer középiskolás (*MSÉ 1923–25:245; MSÉ 1937:305*). A „négy középiskolai osztályt végzett” népszámlálási kategória kétharmadában polgárisokat, egyharmadában gimnazistákat és reáliskolásokat takart. Rajtuk kívül, ha azt feltételezzük, hogy ugyanannyian „járának” nyolcadik elemibe,¹⁵ mint hatodikba 88 ezer tanulóval számolhatnánk, s kb. 50 ezer megfelelő korú nem járna iskolába.

Az 1945-ös szerkezeti reform – az egységes nyolcosztályos általános iskola bevezetése – teljes tudatossággal egyesíteni akarja a magyar társadalom három iskolázási útját: azokét akik a hat elemi folytatásaként végeznének hetedik és nyol-

¹⁴ A KSH által 1992-ben készített történeti térképrajzoló program háttéradatbázisát annyiban manipuláltuk, hogy a törvényhatósági jogú városok adatait – Budapest kivételével – a környező megyébe olvasztottuk be.

¹⁵ Már mint, ha az 1928-as és 1940-es törvény szerint a népiskola folytatásaként kiépülne.

cadik osztályt, azokét, akik negyedik elemi után polgári iskolába iratkoznának, s azokét akik érettségit adó középiskolába mennének. Ez az egyesítés a szelekciós pont feljebb vitele (régii szociáldemokrata és kisgazda törekvés, beleiliek a korszak nagy európai oktatási trendjeibe). Ennek a törekvésnek a sajátos lenyomata – és itt már a múlt eltörléséről, valamiféle átírásáról van szó –, hogy az idősebb nemzedék vonatkozásában is egyszerűen nyolc általános iskolai végzettségről beszél a statisztika. Ha el is hanyagolhatjuk azok számát, akik 1945 előtt 7. és 8. elemi végeztek, azok száma folyamatosan nő, akik felnöttként szerzik meg a nyolc általános iskolai végzettséget.

Az 1990-es népszámlálás – az első olyan népszámlálás, amely elektronikus formában is hozzáférhető – lehetőséget biztosít arra, hogy a nemek iskolázottságát a minket érdeklő korcsoportban összevethessük. (Leválogattuk tehát az 1926 és 1930 között született népességet.) (*Az 1990-es; 1992.*) Az 1990-es korcsoportos visszatekintő adatokat két célra érdemes felhasználnunk: egyrészt a férfiak és nők arányainak jelzésére, másrészt a nem négy – hanem annál több vagy kevesebb – polgári iskolai osztályt végzettek arányának megvizsgálására. Polgári iskolai végzettséget 1,61-szer nagyobb arányban szereztek a lányok, mint a fiúk, s ez az ekkorra Budapesten élőknel még magasabb: 1,74-szeres.

A polgári iskolavégzéssel kapcsolatos „deviancia”, azaz a „normálisnak” tekinthető négyosztályos végzettséghez képesti eltérés lényegesen kevésbé jellemzi a lányokat, mint a fiúkat, a négynél kevesebb polgárit végzett fiúk a négy polgáris végzettségűek 12 százalékát, a lányok viszont csak 10,5 százalékát jelentették. (E számok, minthogy népszámláláson – azaz teljes körű adatfelvételen – alapulnak, nem lehetnek a véletlen művei, az 1,5 százalékos különbség valódi eltérést jelez.) A másik irányba – öt illetve hat polgári végzése – csak leheletnyivel (1,76 helyett 1,70) kevésbé térnek el a lányok a normától, mint a fiúk. Ez azt jelenti, hogy a lányok – s e tény az iskolasoros adatokból szerzett képünkkel egybevág – inkább járnak polgáriba, mint a fiúk, s azt is, hogy a lányok közül aki elkezdte a polgárit, az sokkal inkább be is fejezte azt, kevésbé morzsolódott le.

Az iskolázás és iskolázottság különbségét leginkább a nyolcosztályos általános iskolai végzettség korcsoportonkénti tanulmányozásával érthetjük meg.

A 6. és 7. táblázaton jól látható, hogy az alsó középiskolázás – döntően a polgári iskola növekedésének betudható – expanziója a 15–19 éves korcsoportban húsz év alatt megmásfélszerezte az adott iskolafokozatot elérők arányát. Az általános iskola bevezetése viszont egyetlen évtized alatt megkétszerezte az arányt, s utána is gyors ütemben növelte az általános iskolát elvégzők arányát. Míg a Horthy-korszak első húsz évében az iskolafokozat növekedési üteme 1,43-szoros, addig a szocialista korszak első húsz évében 2,34-szeres. Annak ellenére, hogy az 1960–1970 közötti évtized már a 70 százalék fölötti telítettségi szakaszra esik, a növekedés meredeksége nem kisebb, mint az 1930–1941-es szakaszban. Ebből tehát az következik, hogy bár a Horthy-korszakban keletkezett egy olyan benyomás, hogy

a polgári iskolázás a városokban általánossá vált, és sokan az általános iskola felső tagozatára úgy tekintettek, mint a polgári iskola valamiféle utódjára, az iskolázottság rohamos (és egészen 1970-ig nem lassuló) bővülése ennek ellenkezőjéről tanúskodott: arról, hogy az általános iskola sikeres elvégzése valóban az egész társadalom iskolázottsági szintjét emeli meg az adott korcsoportban.

6. táblázat: 1920–1941-ben a középiskola negyedik osztályát, 1949–1980-ban legalább az általános iskola 8. évfolyamát végzettek száma korcsoportonként

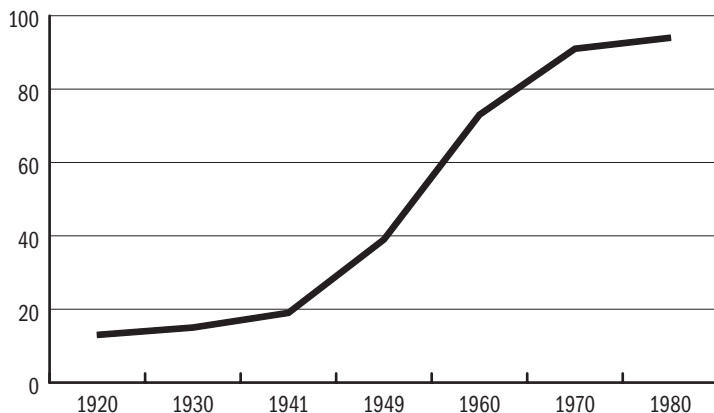
	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980
15–19	108 910	122 726	164 020	298 844	544 723	826 723	608 670
20–24	108 726	122 161	127 113	225 140	420 217	703 917	773 979
25–29	85 505	116 345	135 855	183 861	345 423	604 261	852 790
30–34	72 473	107 528	121 557	116 645	279 011	467 031	710 899
35–39	61 257	81 401	111 739	135 680	200 034	408 791	633 424
40–44	50 685	69 332	101 579	109 839	121 434	342 786	505 578
45–49	38 785	57 566	75 426	101 452	142 796	253 825	447 786
50–54	53 691	46 125	62 430	81 584	108 555	135 497	345 299
55–59		32 532	49 998	58 658	93 819	146 598	244 120
60–64	27 415	23 966	36 648	46 598	72 594	101 130	122 836
65–69		16 497	23 924	32 431	47 528	78 513	125 176
70–74	11 022	10 176	15 000	19 477	33 090	53 626	76 811
75–X		7 954	13 766	14 763	30 025	50 427	84 161

Forrás: http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/30/tables/load1_2_4.html

7. táblázat: 1920–1941-ben a középiskola negyedik osztályát, 1949–1980-ban legalább az általános iskola 8. évfolyamát végzettek aránya korcsoportonként (%)

	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980
15–19	12,9	14,7	18,4	38,5	72,3	90,4	93,6
20–24	14,4	14,6	21,9	28,8	61,9	90,9	95,1
25–29	13,7	15,5	17,4	23,8	47,8	81,9	95,7
30–34	13,2	15,3	15,0	23,9	37,0	69,7	94,0
35–39	11,8	14,1	15,5	18,1	26,5	57,5	87,9
40–44	11,1	13,6	15,1	16,3	26,9	46,6	77,5
45–49	9,8	12,1	13,9	16,0	20,0	34,7	65,3
50–54	8,0	11,2	13,3	15,1	16,7	31,5	49,7
55–59		9,5	11,7	13,9	16,2	22,0	36,2
60–64	5,7	8,0	10,6	12,3	15,0	17,6	32,3
65–69		7,2	9,1	11,0	13,6	16,5	22,9
70–74	4,6	6,1	7,7	9,6	12,6	15,4	18,5
75–X		5,2	7,1	7,6	10,8	14,1	17,3
Összesen	11,2	12,9	15,1	20,6	32,8	51,3	66,1

2. ábra: Az 1920–1941-ben a középiskola negyedik osztályát, 1949–1980-ban az általános iskola 8. évfolyamát végzettek aránya a 15–19 éves népességben – az arány növekedése az egymást követő korcsoportokban

Az iskolázás és az iskolázottság adata radikálisan eltérő, hiszen az általános iskolában tanulók aránya már az 1949/50-es tanévre eléri a 96,1 százalékot, 1960, 1970, 1980-ban pedig szinte semmit sem változik: mindhárom időpontban a megfelelő korúak 98 és 99 százaléka között van (*Barta 1984:40; Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1961:163*).

A felnőttoktatás effektusa

Az iskolázottság növekedésének másik – az iskolázási statisztikából csak nehezen kiolvasható – adata ebben a korszakban a *nem gyermekkorban* megszerzett általános iskolai végzettség. Ha ugyanis megvizsgáljuk, hogy egy meghatározott időpontban a 20–24 éves népességben hány főnyi nyolcadik osztályt végzetten találunk, s ezt összevetjük azzal, hogy tíz évvel később közülük 30–34 évesen hányan vannak a hasonlóképpen iskolázott csoportban, a kettő aránya megmutatja, hogy a természetes mortalitást tudta-e és ha igen mennyiben ellensúlyozni az iskolázás.

Látható, hogy abban a korban, amikor a felnőttek gyakorlatilag nem jártak iskolába, az arányszám rendre 1 alatt marad. Azaz az 1920-ban megfigyelhető négy középiskolai osztályt végzett felnőttnek száma 10 év múlva kevesebb: a természetes halandóság a negyven fölöttieknél már a négy középiskolát végzetten ötödét elviszi tíz év alatt. A háború és a holokauszt pusztítása, a németek kitelepítése illetve az emigráció, noha minden adat szerint az iskolázott népességre nagyobb arányban sújtott, nem csökkentette nagyobb arányban a nyolc osztályt végzetten számát, mint a békeidők – ezt csak azzal magyarázhatjuk, hogy már akkor megindult a fiatal felnőttek pótlólagos iskolai fokozat szerzése. A 20–24 éves felnőtteknek 1941-ben 21,9 százaléka rendelkezik ilyen végzettséggel, ugyanennek a korosztálynak tíz évvel idősebben már a 23,9 százaléka.

A felsőoktatás igazi expanziója azonban az ötvenes és hatvanas évek. Az ötvenes években elsősorban azok szereznek felnőttként nyolc általános iskolai végzettséget akik 1949-ben 20–24 évesek voltak. Az 1960-as években pedig azok akik 1960-ban 30–39 évesek. Tehát az 1920-as évek végén született nemzedék az ötvenes években 1,24-szeresére bővíti iskolázottságát, majd a hatvanas években további 1,23-szorosára. *Ez azt jelenti, hogy húsz év alatt másfélszer annyi általános iskolai végzettségű személy lesz ebben a korcsoportban, de még a náluk valamivel fiatalabbak között is 1,4-szeres a bővülési arány.*

8. táblázat: Az iskolázottság növekedése 10, 20, 30 esztendő alatt

8.a. Tíz év alatti növekedés							
Bázis korcsoport	Korcsoport tíz év múlva	1920–1930	1930–1941	1941–1949	1949–1960	1960–1970	1970–1980
15–19	25–29	1,07	1,11	1,12	1,16	1,11	1,03
20–24	30–34	0,99	1,00	0,92	1,24	1,11	1,01
25–29	35–39	0,95	0,96	1,00	1,09	1,18	1,05
30–34	40–44	0,96	0,94	0,90	1,04	1,23	1,08
35–39	45–49	0,94	0,93	0,91	1,05	1,27	1,10
40–44	50–54	0,91	0,90	0,80	0,99	1,12	1,01
45–49	55–59	0,84	0,87	0,78	0,92	1,03	0,96
50–54	60–64	0,45	0,79	0,75	0,89	0,93	0,91
55–59	65–69		0,74	0,65	0,81	0,84	0,85
60–64	70–74		0,63	0,53	0,71	0,74	0,76

8.b. Húsz év alatti növekedés							
Bázis korcsoport	Korcsoport tíz év múlva	1920–1941	1930–1949	1941–1960	1949–1970	1960–1980	
15–19	35–39	1,03	1,11	1,22	1,37	1,16	
20–24	40–44	0,93	0,90	0,96	1,52	1,20	
25–29	45–49	0,88	0,87	1,05	1,38	1,30	
30–34	50–54	0,86	0,76	0,89	1,16	1,24	
35–39	55–59	0,82	0,72	0,84	1,08	1,22	
40–44	60–64	0,72	0,67	0,71	0,92	1,01	
45–49	65–69	0,62	0,56	0,63	0,77	0,88	
50–54	70–74	0,28	0,42	0,53	0,66	0,71	

8.c. Harminc év alatti növekedés

Bázis korcsoport	Korcsoport tíz év múlva	1920-1949	1930-1960	1941-1970	1949-1980
15-19	45-49	0,93	1,16	1,55	1,50
20-24	50-54	0,75	0,89	1,07	1,53
25-29	55-59	0,69	0,81	1,08	1,33
30-34	60-64	0,64	0,68	0,83	1,05
35-39	65-69	0,53	0,58	0,70	0,92
40-44	70-74	0,38	0,48	0,53	0,70

Míg tehát 1945 előtt a 14 éves kor előtt a négyosztályos középiskolai végzettségen belüli belső osztóvonalként a polgári iskolai kétharmad, s a középiskolai egyharmad különbségét ismerhettük fel, addig az 1945 utáni évtizedekre nézvést a gyermekkorban nappalin és felnőttkorban estin és levelezőn végzett csoportokat állíthatjuk szembe. Míg azonban az 1945 előtti iskolaszervezetben a két csoport közötti arány nem változik, s nem kerül egyre nagyobb hányadnyi diák a továbbtanulást valójában lehetővé tévő útra, addig 1945 után egy-egy konkrét idősebb nemzedék egyharmadát is kitehette azok aránya, akik felnőttkorban fejezték be az általános iskolát.

Zárásul...

Az iskolázottság és iskolázás adatai még két kérdéskörben mutatnak eltérést:

a) amiképpen a Horthy-korszak végéig a tanítóképző, felsőkereskedelmi illetve nyolc gimnáziumi-reáliskolai osztály csúszik össze a nyolc osztályt végzett kategóriában, úgy 1990-ben a szakközépiskolát végzett és gimnáziumot végzett csoport csúszik össze – bár szerencsére az 1980-as és 2001-es adatok alapján a két csoport mégiscsak szétválasztható,

b) az egyes területek iskolázási ambíciója, képzési kapacitása illetve az adott területen megélhetést találó magasabban iskolázott csoportok száma rendre eltérő, tehát az iskolázottság regionális-korcsoportos adata az iskolából kikerült népesség elvándorlásáról tanúskodik. Illetve nem tanúskodik, hiszen a különféle szakképzettségű emberek esetleges *cserélődését* két terület között nem dokumentálja. (Pl. a nagyvárosok zöld gyűrűjébe aludni hazatérő mai iskolázottak lehet, hogy éppen annyian vannak, mint amikor ugyanezek a területeken agrármérnökök dolgoztak a helyi mezőgazdasági termelőszövetkezet számára, de ettől még változatlan-ságról beszélni humoros lenne...)

Mindebből az következik, hogy az iskolázottság makrostruktúráit bemutató népszámlálási adat ugyan megkerülhetetlenül fontos, de mindenképpen differenciálásra szorul. A differenciálás egyik kísérlete az iskolai végzettséget majd teljes differenciáltságában leíró 2001-es népszámlálás volt. Csakhogy a népszámlálás

– minthogy csak jogilag létező kategóriákban gondolkodhat – nem választhatja szét például a továbbtanulás orientált és nem továbbtanulás orientált iskolákat, hogyha a típusnak nincsen külön neve.

Az utóbbi jelenség súlyosan torzító arányát a következő példával érzékeltethetjük.

A 2001-es népszámlálás pontosan meg tudta mutatni, hogy a 20 évesek között hány százalék a gimnáziumot és hány százalék a szakközépiskolát végzettek aránya. A kétféle középiskolai végzettség egymáshoz viszonyított aránya meglehetősen nagy szórást mutat. Veszprémben a gimnáziumot végzettek aránya kevesebb mint harminc százalék, a túlsó végponton Hajdú-Biharban viszont több mint 47 százalék. Minthogy ismeretes, hogy a szakközépiskolai végzettségűek továbbtanulási valószínűsége az ezredfordulón sokkal kisebb, így levonhatnánk a tanulságot, hogy mely megyék lakosainak van nagyobb, s melyeknek kisebb esélye pl. egyetemi továbbtanulásra. Ha azonban az egyetemi továbbtanulás esélyeit iskoláról iskolára megvizsgáljuk, majd ezt összesítjük, eltérő mintázatot kapunk. Azok az adatfelvételek, amelyek arra is rákérdeznek, hogy ki melyik középiskolában végzett, lehetővé teszik egy iskolázási karrier szempontjából potenciálisan felfelé nyitott és felfelé zárt csoport elkülönítését.

A népszámlálások szerencsére már lehetővé teszik, hogy a megszerzett legmagasabb iskolai végzettség megszerzési életkora szerint szétválasszuk a klasszikus úton és a felnőttoktatásban szerzett iskolai végzettségeket, de azt már csak komplett életút vizsgálatok deríthetik ki, hogy a legmagasabbként definiált „túlkorosán” szerzett iskolai fokozat előzményeképpen az előző iskolai fokozat megszerzésére is túlkorosán került-e sor.

Az iskolázottság és iskolázás közötti kapcsolat finomelemzéséhez a jövőben sokkal inkább az iskolázottság kérdését több kérdésben körüljáró rétegszociológiai, mobilitásszociológiai felvételek újrahasznosítására és megismétlésére, illetve a gyakran ismétlődő reprezentatív mintás omnibusz kutatások együttkezelésére van szükség. Ez kétségtelenül nagyobb feladatot ad, mint egyetlen jól lehatárolt forrás elemzése – melyre a szociológusok és statisztikusok nagyobb része vállalkozik szívesen –, de az eredmények megérik az erőfeszítést.

NAGY PÉTER TIBOR

IRODALOM

- A KÖZÉPOKTATÁS (1869) A középoktatás Európában 1. közlemény. *Budapesti Szemle*, No. 41. pp. 97–109.
- AZ 1990-ES (1992) *Az 1990-es népszámlálás*. CD változat. Budapest, KSH.
- BÁCSKAI VERA (2007) A polgárság iskolázási stratégiája Pesten a 19. század első felében. In: BÁCSKAI VERA (ed) *Városok és polgárok Magyarországon*. Budapest, BFL. Vol. 1. pp. 403–407.
- BAJOMI IVÁN (2012) Az első tanügyi tanács körüli viták. *Educatio*^o, No. 2. pp. 179–189.
- BARSI JÓZSEF (1866) A népiskola a XIX. században: 1. közlemény, A népoktatás az Éjszak-amerikai Egyesült Államok iskoláiban: Laveleye után. *Budapesti Szemle*, No. 11. pp. 74–107.
- BARSI JÓZSEF (1866) A népiskola a XIX. században: 2. közlemény, Az elemi oktatás Angliában

- és főgyarmataiban: Laveleye után. *Budapesti Szemle*, No. 12/13. pp. 254–287.
- BARS JÓZSEF (1867) A népoktatás Angliában: hivatalos adatok és Reyntiens munkája nyomán. *Budapesti Szemle*, No. 29/30. pp. 158–196.
- BARTA BARNABÁS (1984) *Magyarország művelődési viszonyai, 1960–1982*. Budapest, Kossuth.
- BRASSI SÁMUEL (1874) Középiszkoláink ügye. *Budapesti Szemle*, No. 10. pp. 362–411.
- CSERES-GERGELY ZSOMBOR & HÁMORI SZILVIA (2009) Az iskolázottság és a foglalkoztatás kapcsolata nemzetközi összehasonlításban: 1999–2005. In: FAZEKAS KÁROLY (ed) *Oktatás és foglalkoztatás*. Budapest, MTA KTI. pp. 43–61.
- FARAGÓ TAMÁS (2007) Történeti mutatószám az „emberi fejlődés” ábrázolására Magyarországon (1910–2001). *Demográfia*, No. 2–3. pp. 173–196.
- FEKETE SZABOLCS (2012) *A pécsi egyetem bölcsészdiplomásainak rekrutációja, 1921–1940*. Budapest, WJLF (online lásd MEK).
- FORRAY R. KATALIN & HÍVES TAMÁS (2009) Az iskolázottság, a foglalkoztatottság és az ingázás területi összefüggései. *Szociológiai Szemle*, No. 2. pp. 42–59.
- FÖLDVÁRI PÉTER & BAS VAN LEEUWEN (2008) A magyar lakosság átlagos iskolázottságának becslése, 1920–2006. *Statisztikai Szemle*, No. 10–11. pp. 995–1005.
- FRANKÓI VILMOS (1882) A középtanodai törvényjavaslat: 1. közlemény, Állam és hitfelekezetek; Autonomia. *Budapesti Szemle*, No. 65. pp. 295–313.
- GÖNCZY PÁL (1867) A népiskola a XIX. században: Poroszország: 4. közlemény. *Budapesti Szemle*, No. 22. pp. 184–216.
- GÖNCZY PÁL (1868) Vázlatok a schweizi köz- különösen a népoktatás köréből. *Budapesti Szemle*, No. 34/35. pp. 49–90.
- HALÁSZ IMRE (1866) A népiskola a XIX. században: Hollandia: 3. közlemény. *Budapesti Szemle*, No. 16/17. pp. 314–351.
- HARCSA ISTVÁN (1986) Társadalmi tagozódás, iskolai végzettség. In: VÁMOS DÓRA (ed) *Társadalmi rétegződés és iskolai végzettség*. Bp., Oktatóskut. Int. pp. 21–131.
- HARCSA ISTVÁN (2008) Magyarország a társadalmi jelzőszámok tükrében. In: KOLOSI TAMÁS & TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (eds) *Társadalmi riport, 2008*. Budapest, TÁRKI. pp. 471–498.
- JEKELFALUSSY JÓZSEF (1882) Magyarország műveltségi állapotai az 1880-ki népszámlálás szerint. *Budapesti Szemle*, No. 72. pp. 366–377.
- KARÁDY VIKTOR & NAGY PÉTER TIBOR (2012) *Iskolázás, értelmiség és tudomány a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest, WJLF (online lásd MEK).
- KARÁDY VIKTOR (1995) A középiszkolai elitképzés első történelmi funkcióváltása Magyarországon (1867–1910). *Educatio*, No. 4. pp. 639–667.
- KÁRMÁN MÓR (1904) A felekezeti oktatás és az állam részvéte a népiskola szervezésében: 3. közlemény. *Budapesti Szemle*, No. 334. pp. 71–109.
- KELEMEN ELEMÉR (2002) *Hagyomány és korszerűség: oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest, Oktatóskutató Intézet, Új Mandátum.
- KOSÁRY DOMOKOS (1975) Népiskolák Magyarországon 1771-ben. *Pedagógiai Szemle*, No. 7–8. pp. 674–679.
- KOSÁRY DOMOKOS (1996) *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (3. kieg. kiad.)
- KOSÁRY DOMOKOS (1977) A kétszáz éves Ratio Educationis. *Magyar Pedagógia*, No. 1. pp. 375–387.
- LANNERT JUDIT (2008) Iskolázottság, iskola-rendszer és oktatáspolitikai. In: KOLOSI TAMÁS & TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (eds) *Társadalmi riport, 2008*. Budapest, TÁRKI. pp. 324–343.
- MARZALI HENRIK (1882) Mária Terézia tanügyi reformjai. *Budapesti Szemle*, No. 68. pp. 229–240.
- MAZSU JÁNOS (1987) A Mo-i tisztviselő-értelmiségi réteg társadalmi szerkezetének változási folyamata a dualizmus korában. *Történelmi Szemle*, No. 1. p. 29.
- MSÉ – *Magyar Statisztikai Évkönyv*.
- MSK – *Magyar Statisztikai Közlemények*.
- NAGY ORBÁN (2007) A nők és a férfiak adatai. In: PALASIK MÁRIA (ed) *A nő és a politikum: a nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Budapest, Napvilág. pp. 453–526.
- NAGY PÉTER TIBOR (2007) A nappali és felnőtt-középiszkolai érettségivel rendelkezők aránya a rövid huszadik században. *Magyar Pedagógia*, No. 2. pp. 123–139.
- PÉTERFY JENŐ (1882) Frankói s a középiszkolai törvényjavaslat: 2. és utolsó közlemény. *Budapesti Szemle*, No. 69. pp. 422–441.
- SASFI CSABA (2008) A felsőbb iskolázottság térhódítása a magyarországi késő rendi társadalomban. *Történelmi Szemle*, No. 2. pp. 163–194.
- SÁSKA GÉZA (2007) A nemzetállami ekvivalenciától a határokon átnyúló kompetenciáig. *Educatio*, No. 2. pp. 173–190.

- SZABÓ JÓZSEF (1884) Mozgalmak az egyetemi rendszer ügyében: 1. közlemény. *Budapesti Szemle*, No. 93. pp. 388–421.
- SZÁSZ KÁROLY (1882) A középiskola némely vitás kérdéseiről. *Budapesti Szemle*, No. 67. pp. 16–34.
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (1996) *Mivelhogymagad írást nem tudsz... az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- TÖRTÉNETI (1992) *Történeti statisztikai idősorok*. Budapest, KSH.
- UGRAI JÁNOS (2009) Felemás modernizáció: Az osztrák oktatáspolitikai kezdetei és Johann Melchior von Birkenstock nézetei. *Századok*, No. 5. pp. 1163–1198.

